

‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा नारी शरीरमाथिको राजनीति

डा. नेत्र एटम

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’ कथालाई पाठका रूपमा लिई त्यसमा प्रयुक्त नारी शरीरमाथिको राजनीतिका विभिन्न आयामहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेर उक्त कथाको वैचारिकता निरूपण गरिएको छ । ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा विवाहपछि पतिको पाशविक यौनचाहनाका कारण प्रताडित एउटी नारीको रोगग्रस्त शरीर र त्यस क्रममा पतिद्वारा भएको शरीरमाथिको आक्रामक आशक्तिको चित्रण गर्दै नारी शरीरमाथिको शोषण एवम् त्यसले सिर्जना गरेको प्रतिरोधको उद्घाटन गरी नारीशरीर र पितृसत्ताको वर्चस्वका बिचको पारस्परिकता स्थापित गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । यसमा कथा विश्लेषणका निम्ति शरीर राजनीतिको आधारभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिबाट पाठगत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी सघन विश्लेषण गरिएको छ । त्यसका निम्ति नारी शरीरमा यौनचाहनाको भिन्नताको स्थापना, पितृसत्ताले निर्माण गरेको नारी शरीरप्रतिको पहिचानको प्रतिरोध र नारी शरीरलाई पुरुष प्रभुत्वअन्तर्गत गरिने उपभोगको आलोचनाको सन्दर्भलाई सैद्धान्तिक ढाँचाको उपयोग गरी सम्पन्न गरिएको छ र ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा पितृसत्ताको प्रभुत्वप्रति चिन्तनगत आलोचना तीव्र भए पनि शारीरिक प्रतिरोध गर्न नसक्दा सिर्जित शरीर राजनीतिमा असन्तुलन हुनुका कारण नै ‘म’ पात्रले पृथक् अस्तित्व स्थापना गर्न नसकी आफू तथा पतिको मृत्युको कामना गरेकी हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उपभोग, नारीवाद, पितृसत्ता, प्रभुत्व, प्रतिरोध, यौनचाहना ।

[Politics on the Female Body in the Story 'Pahenlo Gulaph']

Netra Atom

Abstract

In the present article, Prema Shah's story 'Pahenlo Gulaph' (as a yellow rose) has been taken as a text and the ideology of the story has been determined by analyzing and evaluating the various dimensions of politics on the female body used in it. In the story 'Pahenlo Gulaph', the objective is to establish the reciprocity between the dominance of the female body and the dominance of the patriarchy by depicting the diseased body of a woman who was tortured due to her husband's brutal sexual desire after marriage and the aggressive attachment of the husband to the body. For the analysis of the story, the basic values of body politics have been adopted as a theoretical framework and intensive analysis has been done by collecting the textual data from the purposive sample selection system. To this objective, the establishment of the difference in sexual desire in the female body, the resistance of the

patriarchal identity to the female body, and the criticism of the consumption of the female body under male domination have been completed using the theoretical framework and in the story 'pahenlo Gulaph', it is concluded that the character 'I' could not establish a separate existence and wished for the death of herself and her husband due to the imbalance in the body politics created due to the inability to resist physically.

Keywords: consumption, feminism, patriarchy, domination, resistance, sexual desire

विषयपरिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा प्रयुक्त नारी शरीरमाथिको राजनीतिका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ । शरीर राजनीति भनेको सामाजिक शक्तिहरूका माध्यमबाट मानव शरीरलाई परिचालन गर्ने कार्य र नीति हो । यसमा शरीरमाथि व्यक्ति र समाजको नियन्त्रणको मात्रा, त्यसको परिणाम र सङ्घर्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यस्तो नियन्त्रण र सङ्घर्ष पनि जैविक, सामाजिक र सांस्कृतिक गरी तीन प्रकारका शारीरिक अनुभवमा आधारित हुन्छ । त्यसैले वर्तमान सन्दर्भमा शरीर राजनीतिको क्षेत्रभित्र राज्यका नियमकानुमार्फत अभिव्यक्त हुने संस्थागत शक्ति, आर्थिक उत्पादनबाट परिचालित हुने अनुशासन, उपभोगमा शक्तिहरूले गर्ने विभेद, आत्मीय सम्बन्धहरूमा रहने वैयक्तिक शक्तिको सम्भौता आदि पर्दछन् । मिसेल फुकोले वैयक्तिक शरीरको राजनीतिक लगानीलाई राजनीतिक शरीररचनाको अङ्गका रूपमा लिएका छन् । उनका दृष्टिमा शरीर राजनीति भनेको शक्ति र ज्ञानका सहयोगी उपकरणका रूपमा रहने हतियार, सम्प्रेषण पद्धति र भौतिक तत्त्वहरूको आधारमा मानव शरीरलाई नियमका रूपमा अधीनस्थ राखेर ज्ञानका वस्तुमा रूपान्तरण गर्ने समग्र ढाँचा हो (फुको, सन् १९८४, पृ. १७६-१७७) । फुकोले दिएको भौतिक तत्त्वहरूको समष्टि शरीरको राजनीतिसम्बन्धी उपर्युक्त परिभाषालाई अस्वीकार गरेर नारीवादी चिन्तकहरूले सामाजिक शासनाधिकारलाई शरीरसित जोडेका छन् र नारीको शरीर समाजले बनाएको काल्पनिक आकृति एवम् ऐतिहासिक रूपमा औपनिवेशिक क्षेत्र हो भन्ने मान्यता

राखेका छन् । राज्य र समाजलाई मानव शरीर मानेर व्यक्तिलाई त्यसको अङ्गका रूपमा प्लेटो, एरिस्टोटल, सेनेका, हब्स आदिले स्थापित गरेको शरीर राजनीतिको रूपकलाई लिएर नारीवादीहरूले त्यसमा नयाँ स्वरूप दिएका हुन् । उनीहरूले काल्पनिक मानव शरीर आफैँमा एउटा राजनीतिक अस्तित्वका रूपमा रहेको छ र यसको रचना तथा स्वरूप ऐतिहासिक नियमहरूको नियन्त्रणबाट तयार भएको हो भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन् (बोर्डो, सन् १९९९, पृ. २५२) । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नारीवादीहरूले परिभाषित गरेको शरीर भन्नु इतिहासदेखि नै सांस्कृतिक शक्तिको दमन र नियन्त्रणबाट सिर्जित काल्पनिक आकृति हो । त्यसैले नारी शरीरमाथिको राजनीति भनेको नारीको शरीरलाई परम्परागत पितृसत्ताको दमन र नियन्त्रणमा राखेर उपभोग्य वस्तु बनाउने चिन्तन हो । सांस्कृतिक सिद्धान्तले शरीर राजनीतिलाई पितृसत्ता, विचारधारा र शक्ति सम्बन्धको विषय मान्ने हुनाले यो सामाजिकसँगै राजनीतिको विषय पनि हो (भट्टराई, २०७७, पृ. १३४) । समन्ती समाजमा उत्पादनका साधन, आर्थिक उपार्जन तथा त्यसको उपभोगको एकाधिकार पुरुषमै हुने भएकाले नारीको शरीरमाथि समेत उसको वर्चस्व हुन्छ र त्यसलाई सामाजिक संस्कृतिले पनि स्वीकृति दिएको हुन्छ । यस प्रकार शक्तिका आडमा अर्काको शरीरमाथि अधीनता देखाउने पद्धतिलाई नारीवादीहरूले अस्वीकार गरेका छन् र साहित्यिक कृतिमा पनि त्यस प्रकारका पात्रहरू र तिनका क्रियाकलापले प्राथमिकता पाएका छन् । अतः शरीर राजनीतिले साहित्यिक कृतिमा नारीको शरीरमाथि पितृसत्ताबाट भइरहेको विभेद, दोहन, शोषण र एकाधिकारविरुद्धको चिन्तनलाई महत्त्व दिएर अध्ययन गर्छ ।

प्रेमा शाह (२००२-२०७४) नारी पात्रको अस्तित्व स्थापनाका साथ यौनमनोविश्लेषण गर्नमा सफल कथाकार हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित कथा ‘प्रतिक्रिया’ (२०१८) हो र उनका दुई कथासङ्ग्रहहरू ‘पहेंलो गुलाफ’ (२०२३) र ‘विषयान्तर’ (२०२८) प्रकाशित छन् । उनको ‘पहेंलो गुलाफ’ ‘पहेंलो गुलाफ’ कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित शीर्ष कथा हो । यस कथामा नारी पात्र ‘म’को पीडामूलक यौनअनुभूतिलाई दैनन्दिनी (डायरी) का रूपमा प्रस्तुत गरेर नारी अस्तित्वको अन्वेषण गरिएको छ । पतिको यौनसन्तुष्टिको माध्यमका रूपमा मात्र आफ्नो शरीर र सुन्दरता उपभोग्य भएको अनुभूत गरेपछि ‘म’ पात्रले शरीरप्रति उपेक्षा गर्न थालेको र त्यसैका कारण क्षयरोग लागी स्यानिटोरियममा उपचार गराइरहेको अवस्था यसमा पाइन्छ । गम्भीर बिरामी परेको बेलामा समेत मायाका नाउँमा पतिले आफ्नो चाहनाविपरीत यौनसम्बन्धको प्रयास गरेपछि ‘म’ पात्रले त्यसको प्रतिरोधस्वरूप निराश भएर स्वमृत्युको कामना गरेकी छ । यसरी नारी शरीरप्रति पितृसत्ताको वर्चस्व स्थापनाको प्रयास, त्यसको सामाजिक परिवेश, स्थापित विधारधारा र पात्रको मनमा निरन्तर प्रवाहित हुने चिन्तनबाट नारीको शरीरलाई हेर्ने स्पष्ट दृष्टिकोण प्राप्त हुन्छ । अतः ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा नारीको शरीरप्रति पितृसत्ताले कुनकुन पक्षबाट राजनीति गरिरहेको छ र त्यसलाई कथाकारले कसरी प्रतिरोधी चिन्तन प्रकट गरेर नारी अस्तित्वको पृथकता स्थापना गरेकी छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा अध्ययनीय रहेका छन् । यिनै जिज्ञासालाई समाधान गर्ने उद्देश्यप्राप्तिका निम्ति प्रस्तुत अध्ययनमा ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा प्रयुक्त नारी शरीरमाथिको राजनीतिका विभिन्न पक्षहरूको निरूपण गरी तिनका आधारमा नारी शरीर र पितृसत्ताबिचको पारस्परिक सम्बन्धको विमर्शाबाट उक्त कथाको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका निम्ति निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्न पुस्तकालय कार्यबाट प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’

कथामा प्रयुक्त नारीको शरीरसित सम्बन्धित पात्र, परिवेश, चिन्तन, घटना, प्रतीक तथा त्यसमाथि प्रभावशाली भएको सत्ता र त्यसप्रतिको प्रतिरोधी आवाजका तथ्य र तथ्याङ्कलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । तथ्याङ्कको सङ्कलन गर्दा यसमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निम्ति विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूबाट द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । उपर्युक्त दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा अन्तर्निहित नारी शरीरमाथिको राजनीतिसम्बद्ध परिघटनाहरूको उद्घाटन गर्न विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ ।

वर्तमान सन्दर्भमा शरीर राजनीतिको अवधारणाको प्रवेश सन् १९७० को दशकमा फ्रान्सेली नारीवादी लेखकहरू लुसी इरिगेरी, मोनिक विटिड, जुलिया क्रिस्तेभा र हेलेन सिक्सुसबाट भएको हो । उनीहरूले साहित्यिक समालोचना सिद्धान्तलाई नारी शरीरसँग संयोजन गर्दै नारीहरूले आफ्नो शरीरको अनुभवबाट अभिव्यञ्जित गरेर आफ्नो लेखनलाई पितृसत्ताको र पुरुषको भन्दा पृथक् बनाउनुर्ने मान्यता अधि सारेका हुन् (वुल्फ, सन् १९९०, पृ. ३८) । यसले पुरुषकेन्द्री भाषा, दर्शन, सामाजिक संरचना र पितृसत्तात्मक संस्कृतिलाई चुनौती दिने अवस्थामा पुऱ्याएको हो । गर्भपतनका सन्दर्भमा विमर्श हुँदै गर्दा शरीर राजनीतिको व्याख्या हुन थालेको हो तर यसको प्रारम्भिक उद्देश्यचाहिँ नारीको शरीरलाई वस्तुकरण गर्ने संस्कृति, नारीमाथि हुने हिंसाका विरुद्ध लड्नु थियो र नारीको प्रजनन अधिकारका पक्षमा अभियान सञ्चालन गर्नु थियो । त्यस बेला घरेलु सन्दर्भ र यौनसम्बन्धमा समान अधिकार स्थापना हुनुपर्ने अभिप्रायमा ‘व्यक्तिगत नै राजनीतिक हो’ भन्ने नाराको प्रचार गरियो । अर्कातिर पितृसत्ताकै बोलबाला रहेको उपभोक्तावादी पुँजीवादले

नारीलाई बजारका नयाँनयाँ सामग्रीहरूको उपभोक्ताका रूपमा हेर्छ। त्यसैले अधिकांश आमसञ्चार र साहित्यमा सुन्दर नारीका रूपमा तरुनी, गोरी, ठुला आँखा र चुच्चो नाक भएकी, मध्यम वर्गकी, सौम्य, लजालु आदि विशेषता भएकीलाई आदर्श बनाउन थाल्यो। पुँजीवादी पितृसत्ताबाट नारीको स्वरूप निष्क्रिय, सहनशील, घरेलु कार्यक्षेत्रभित्रका निश्चित सामाजिक भूमिकामा रहने र पुरुषको यौनसहयोगीका रूपमा निर्धारण गर्न खोजियो भने नारीको शरीरलाई समाजमा असहाय र सधैं हिंसाको आतङ्क सहेर बस्न बाध्य प्राणीका रूपमा स्थापित गरियो (कोन्वी र अरू, सन् १९९७, पृ. ३)। यसरी नारीको सक्षम मानवीय शरीर पनि सांस्कृतिक रणनीतिको प्रभावले गर्दा कोमल र मुलायम मासुको राशि मात्र बनाउन खोजिएको पाइन्छ। त्यसैले नारीको शरीर भनेको भौतिक अस्तित्वको शरीर मात्र नरही परम्परागत संस्कृतिको एउटा पाठ (टेक्स्ट) पनि हो र सामाजिक नियन्त्रणको स्थानका रूपमा रहेकाले त्यो विचारधाराहरूको युद्धभूमि पनि बनेको हुन्छ (बोर्डो, सन् १९९३, पृ. ४-६)। पितृसत्तात्मक संस्कृतिले स्थापना गरेको शरीर राजनीतिको मान्यतालाई नारीवादीहरूले विचारधारात्मक प्रश्न गरेर उल्ट्याइदिएका छन्। यसको कार्यनीतिका बारेमा जेनेट वुल्फको विचार निकै गम्भीर छ। उनले शरीर राजनीति नारीको शरीरबारेको अनालोचनात्मक र अनैतिहासिक मान्यतामा आधारित हुनुहुँदैन र वर्तमानमा निर्मित भएको वास्तविक शरीर र समाजले भिराइएको पहिचानसम्बन्धी आफ्ना अनुभवहरूलाई आलोचनात्मक रूपमा प्रारम्भ गरेर नारीवादी कलाकारहरू तथा सामाजिक अभियन्ताहरू यस्ता पहिचानहरूलाई चुनौती दिँदै र तिनलाई समर्थन गर्नेहरूको उद्गम एवम् विचारधारात्मक कार्यका बारेमा प्रश्न गर्दै पितृसत्ताको अभिव्यक्तिविहीन लैङ्गिकता र शरीरको स्थापनाका निम्ति सक्रिय रहनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेकी छन् (सन् १९९०, पृ. १२१)। यसले नारी शरीरबारेका परम्परागत अवधारणा र तिनीमाथि हुने विमर्शको औचित्यलाई पुष्टि गरेको छ।

यसरी शरीर राजनीति भनेको परम्परागत लैङ्गिक अवधारणाको प्रतिरोधी चिन्तन हो। यो पितृसत्ताले स्थापित गरेको नारी शरीरमाथि पुरुषको आधिपत्यको अन्य गर्ने आन्दोलन पनि हो। नारीको यौनचाहनाका बारेमा प्रचलित समाज-सांस्कृतिक बुझाइ पनि विपरीतलिङ्गी आकर्षण र पितृसत्ताकै आधारमा तय भएको हुन्छ। त्यसैले नारीको यौनचाहनाको अवधारणा पनि पुरुष चिन्तनबाटै निर्धारण गरिन्छ र यो लैङ्गिक तहका दृष्टिले विभेदमूलक हुनाले नारीहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र यौनसम्बन्धमा पनि पुरुषकै अधीनमा रहन्छन्। वास्तविकता त्यसको ठिक विपरीत देखिन्छ किनभने नारीको यौनचाहना पुरुषको भन्दा भिन्न, बहुआयामिक र विविधताले निर्देशित हुन्छ (इरिगेरी, सन् १९९९, पृ. ३५३)। यसको मूल कारण नारीका शरीरमा धेरै यौनाङ्ग हुनु र आफ्नै शरीरबाट पनि आनन्द लिन सक्ने क्षमताले गर्दा हो भन्ने इरिगेरीको मान्यता छ। यसरी शरीर राजनीतिमा (१) नारी शरीरमा रहने यौनचाहनाको भिन्नताको स्थापना, (२) पितृसत्ताले निर्माण गरेको नारी शरीर पहिचानको प्रतिरोध, र (३) नारी शरीरलाई पुरुष प्रभुत्वमा राखी गरिने उपभोगको आलोचना गरी तीन पक्षको भूमिका रहन्छ। यिनै आधारमा साहित्यिक कृतिमा रहेका पुँजीवादी समाजका आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक आदि विचारधाराको भूमिका पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत लेखमा प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’ कथाको शरीर राजनीतिको निक्यौल र मूल्याङ्कनका निम्ति उपर्युक्त तीन आधारहरूलाई लिइएको छ।

विमर्श र परिणाम

प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’ कथा ‘म’ पात्रले विवाहपछि पतिको व्यवहार र चिन्तनका कारण सिर्जित शरीरको विघटन, रोगी शरीरको जटिल अवस्था र जीजिविषाको अवसान भई मृत्युकामनाको अवस्थामा पुगेर लेखेको दैनिकीका आधारमा रचना भएको छ। यसका सम्पूर्ण घटना, व्यवहार, चरित्र, चिन्तन ‘म’ पात्रकै एकालापका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। फोक्सोको गम्भीर

क्षयरोग लागेर स्यानिटोरियममा भर्ना गरिएकी ‘म’ पात्रको दयनीय अवस्था, पतिको यौनचहनाको अभिव्यक्ति र त्यसले ‘म’ पात्रलाई दिने आघात यस कथामा आएको छ । नारी शरीरले पुरुषको अधीनस्थ रहँदा भोगनुपरेका जीवनअनुभूतिहरूको शृङ्खला प्रस्तुत गर्दा यस कथामा प्रतीकात्मकता र काव्यिक भाषालाई कथात्मक युक्तिका रूपमा उपयोग गरिएको छ । बाह्य रूपमा निष्क्रिय देखिए पनि आन्तरिक चिन्तनका रूपमा यसकी प्रमुख पात्र ‘म’ निकै सक्रिय देखिन्छे साथै उसमा नारी अस्त्वप्रतिको सचेतता पनि अधिक छ । यसरी अस्पतालमा लेखिएको दैनिकीमाफर्त अतीतदेखि वर्तमानसम्म ‘म’ पात्रबाट पतिबाट पाएको व्यवहारको समीक्षा भएको पाइन्छ । शरीर राजनीतिको सैद्धान्तिक ढाँचाका आधारमा ‘म’ पात्रको यौनचाहना, उसको पतिको गलत बुझाइ, ‘म’ पात्रको भिन्न पहिचानप्रतिको अस्वीकृति र रोगी पत्नीमाथि प्रदर्शन गरेको प्रभुत्वको पाठगत विमर्शबाट प्राप्त शरीर राजनीतिको विश्लेषण र त्यसको परिणामलाई यसअन्तर्गतका उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरी यसैका आधारमा निष्कर्षसम्म पुगिएको छ ।

नारी शरीरमा रहने यौनचाहनाको भिन्नताको स्थापना

जैविक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा नारी र पुरुषमा यौनचाहनाको भिन्नता रहन्छ । आजसम्म पनि पुरुषको यौनचाहना कुनै वस्तुलाई देखेर स्वैरकाल्पनिक बन्ने अनि जागृत भइहाल्ने प्रकृतिको तथा नारीको यौनचाहनाचाहिँ पुरुषकै सक्रियताको प्रतिक्रियात्मक वा अव्यक्तिपरक मात्र हुन्छ भनी प्रतिनिधित्व हुँदै आएको छ तर यो पुरुष लिङ्गकेन्द्रित दृष्टिकोण मात्र हो (लिङ्गिस, सन् १९९९, पृ. २९६) । पुरुषको यौनचाहना शारीरिक आक्रामकतामा आधारित रहेको देखिन्छ भने नारीको यौनचाहना स्नेह, प्रेम, सुरक्षा र कल्पनात्मक आनन्दको मानसिक प्रवृत्तिबाट निर्देशित रहन्छ । ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा ‘म’ पात्र र उसको पतिको चाहना सुहागरातदेखि नै भिन्न रहेको तथ्य यसरी पुष्टि भएको छ :

हाम्रो विवाहको पहिलो रातमै मैले आफूलाई उहाँमै समर्पित गरिदिँ । त्यस बेला मेरा आँखामा कति सपना भरिएका थिए । उहाँलाई पाएर मलाई सर्वस्व पाएजस्तो लागेको थियो । उहाँको त्यस निर्लिप्त मायामा मैले बाँध भएर फुट्न होइन, बरु पोखरीभैँ आफूभित्र जमेर बस्न खोजेकी थिएँ । उफ, उहाँ त वेगवान् पुरुष हुनुहुन्थ्यो । एउटै जोसमा बग्नुभयो, मलाई पनि बगाउनुभयो । माया गर्दागर्दै उहाँले मेरो अन्तर्बाह्य दुवैलाई मथेर पानीजस्तै पातल्याउनुभयो । म बगें । मलाई बग्न कर लाग्यो । (शाह, २०६७, पृ. ६-७)

उद्धृतांशमा आफ्नो यौनचाहनाको मात्र ख्याल गर्ने पतिमा पत्नीको यौनचाहना भिन्न हुन्छ होला भन्ने कुराको कुनै बुझाइ नै नभएको ‘म’ पात्रको पति ‘म’ पात्रको यौन आकर्षण र चाहनाबिना नै हरेकपटक आसक्त भएको अनुभूति प्रकट भएको छ । ‘म’ पात्रले आफ्नो अनुभवको अभिव्यक्ति यसरी दिएकी छ : “मैले उहाँलाई हिजो पनि कति पन्छ्याएँ, बोलिनँ पनि । म नबोलेर हुन्छ र ! उहाँ त आफ्नै धुनमा बौलाहाजत्तिकै फतफताइरहनुभयो, सनकीजस्तै हाँसिरहनुभयो । उफ ! आजित पारिसक्यो यो भुसिल्लिकराले मलाई । हेर न, फूलसितै कसरी लपककै टाँसिएको” (पृ. १०) । ‘म’ पात्रको पति सधैं पत्नीको चाहना पनि यौनमै छ भन्ने भ्रान्त धारणा पालेर बसेको छ, ऊ यौनचाहनाले जहिल्यै उन्मत्त रहन्छ । आफ्नो भिन्न चाहना स्थापित गर्दै ‘म’ पात्र सोच्छे : “हात र ओठको सन्तोष चार वर्षदेखि उहाँले मलाई दिँदै आउनुभएको छ । म थाकिसकेकी छु यी सन्तोषहरूबाट । उहाँ भने अझै थाक्नुभएको छैन । उहाँभित्रको अर्को पुरुष अझ उहाँभन्दा पनि बलियो र सशक्त छ” (पृ. ६) । यसले के कुरा प्रस्ट पार्छ भने यौनसम्बन्धमा ‘म’ पात्रको खासै अभिरुचि देखिँदैन तर उसको पति भने यस मामिलामा अत्यन्त परपीडक, उन्मादयुक्त र क्रूर देखिन्छ । यसरी पुरुष यौनचाहनाको आशक्तिलाई प्रतीकात्मक रूपमा अस्वीकार गर्ने ‘म’ पात्रको मनमा पतिसँग सहकार्यको प्रस्ताव र प्रेमको मौन आह्वान रहेछ भन्ने तथ्यको बोध

सल्लाघारीमा घुम्न आएका जोडीलाई भ्यालबाट देखेको दृश्यको वर्णनमा पाइन्छ :

फाँटमा को होलान् ती एक जोडी ? घुम्न आएका हुन् क्यारे, त्यत्रो फाँट स्वात्तै पारिसके । टाढाबाट उनीहरू कति राम्रा देखिन्छन् । आइमाईको जुरोमा गुलाफको रातो फूल छ, त्यो लोग्नेमान्छेचाहिँ आइमाईको कुममा हात राखेर हिँडेरहेछ । उनीहरू सल्लाघारीसम्म पुगिसके । त्यो गुलाफको रातो फूल र कुममाथिको हातलाई सल्लाघारीको बाक्लो छायाले घप्लक्कै ढाक्यो । अब अग्लो-होचो तरेली परेको रिक्तो फाँट मात्रै बाँकी छ । रातो गुलाफ मेरा आँखाभरि तिरमिराएर गयो । म सहन सकिदैन, मेरो मुटु किन यसरी हल्लन थालेको । (पृ. १०)

‘म’ पात्रले दाम्पत्य जीवनलाई सुन्दर सपनाका रूपमा बुझेकी थिई तर उसको पतिले भने केवल आफ्नो जर्जर र पाशविक यौनउत्तेजना शमन गर्ने माध्यम मात्र ठानेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । यसरी आफ्ना यौनचाहनाका कुरा प्रस्ट राख्दाराख्दै पनि ‘म’ पात्रको अभिव्यक्तिमा कुनै उछुखलता र आवेग पाइँदैन । त्यसैले प्रेमा शाहका कथामा यौनसंवेदना अत्यन्त खुल्ला भएर पनि मर्यादित र संयमित हुन सकेको छ (श्रेष्ठ, २०७०, पृ. १२२) भन्ने भनाइ सार्थक सिद्ध भएको पाइन्छ ।

पितृसत्ताले निर्माण गरेको नारीशरीरको पहिचानप्रतिको अस्वीकार र प्रतिरोध

पितृसत्ताले नारीलाई कोमल, डरछेरुवा र चुनौतीपूर्ण कुरा सुन्दा होस गुमाइहाल्ने अति कमजोर प्राणीका रूपमा लिन्छ । पितृसत्ता भनेको मूलभूत शक्तिलाई पुरुषले नियन्त्रणमा राखेर राजनीतिक नेतृत्व, नैतिक प्रभुत्व, सामाजिक प्राधिकार र सम्पत्तिमाथिको नियन्त्रणमा आफ्नो भूमिकालाई सर्वसर्वा देखाउने सामाजिक पद्धति हो । पितृसत्ताको विचारधारले अवचेतनको तहबाट शारीरिक शक्तिप्रदर्शनलाई नै पुरुषत्वको परिचायक ठान्छ र नारीको कोमल शरीरमाथि हिंसाको छाप अङ्कित गरी

बहादुरीको नमुना पेश गर्न सक्नु नै वास्तविक पुरुष हुनु हो भन्ने मान्यता राख्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. २५४) । यसको अभिव्यक्ति शारीरिक दृष्टिका साथै विभिन्न राजनीतिक, कानुनी, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आदि संस्थाहरूबाट र अनेकौँ प्रक्रियाहरूबाट पनि हुन सक्छ । ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा ‘म’ पात्रले आफ्नो छातीको एकसरे हेर्न खोज्दा उसको पतिले हुन्छ हुन्छ भन्दै देखाउन मान्दैन बरु उसलाई केही नभएको र चाँडै निको हुन्छ भनेर ढाँट्छ । ‘म’ पात्र सोच्छे : “अभ्र म कति छकिऊँ, कति घाटा परूँ !” (पृ. ३) । यसबाट पितृसत्ताको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा पतिले ‘म’ पात्रलाई कमजोर र डरछेरुवा रूपमा पहिचान गरेको देखिन्छ तर ‘म’ पात्रले चाहिँ त्यस पहिचानको मनमनै प्रतिरोध गरेकी छ । पितृसत्ताले नारीको शरीरलाई कोमल र पुरुषले जे गरे पनि हुने अचेत, भौतिक पदार्थ र यौनक्षुधा मेट्ने मासुको डल्लाका रूपमा मात्र चिनेको हुन्छ । आफ्नो शरीरप्रति पतिले राख्ने यस प्रकारको निकृष्ट दृष्टिकोणलाई सङ्केत गर्दै ‘म’ पात्रले भनेकी छ :

म एउटी लोभलाग्दी सिङ्गो मासुको डल्लो त उहाँको अगाडि छँदै थिएँ नि ! त्यतिमै उहाँ सन्तुष्ट हुनुभयो । उहाँ लोभी स्याल जत्तिकै ममाथि खिनिनुभयो र मेरो आदर्शको तहलाई उफ्काइदिनुभयो । त्यहाँदेखि म कागतीभैँ उहाँको मुठीभित्र बरोबर निचोरिँदै आएकी छु, च्युइङ्गम जत्तिकै उहाँको तातो थुकमा पग्लिएकी छु । अब त के छ र मसित ! खालि चाप्पो रबड मात्रै न हो । जति चुसे पनि, टोकेर क्याचक्याच पारे पनि एक थोपो रस निस्कने होइन । (पृ. ७)

यसरी मासुको डल्लो, कागती, च्युइङ्गमजस्ता रूपकहरू प्रयोग गरेर यहाँ पितृसत्ताले नारीको शरीरलाई पदार्थका रूपमा मात्र हेरेको हुन्छ, चेतनशील अस्तित्वका रूपमा मानेको हुँदैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पितृसत्ताले नारीलाई खालि योनी र गर्भाशयका रूपमा मात्र लिएको हुन्छ किनभने यसले नारीको

शरीरलाई पुरुषको यौनक्षुधा पूरा गर्ने र सन्तान जन्माउने साधनका रूपमा मात्र हेर्छ। यसलाई देखाउन ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा ‘म’ पात्रले प्रतीकात्मक रूपले आफ्नो यसै पितृसत्ताप्रदत्त पहिचानलाई खोक्रो र अस्तित्वहीन रूपमा देखाई व्यङ्ग्य गर्दै आफूलाई यसरी परिभाषित गरेकी छ :

टिबीका किराले खानुसम्म मेरो फोक्सोलाई खाइसकेका छन्, त्यहाँ त खालि प्वाल मात्रै होलान्। कहिलेकाहीं मलाई छातीभरि, मुटुभरि बतास छिरेजस्तो लाग्छ, त्यसैले मभित्र हावैहावा मात्र छ- हावा भरिएको बेलुन। मेरो फोक्सोको प्वाल च्यात्तिपर ठुलो प्वाल भइसक्यो। सिङ्गै आकाश अटाउन सक्छ यहाँ- एउटा रिक्तो आकाश। (पृ. ५)

यसमा आएको ‘प्वाल’ योनीको प्रतीक हो भने ‘बेलुन’चाहिँ गर्भाशयको प्रतीक हो। यसरी नारीको मानवीय अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेर तिनलाई योनी र गर्भाशयजस्ता दुई कोमल अङ्गमा सीमित गर्नु भनेको पितृसत्ताको राजनीति हो। यस पहिचानलाई व्यङ्ग्य गर्दै ‘म’ पात्रले आफूलाई प्वाल र बेलुन भनेकी हो तर वास्तवमा उसले यस प्रकारको प्रदत्त शरीरलाई अस्वीकार गरेर आफूलाई कठोर फसिलका रूपमा परिभाषित गरेकी छ, जसमा पितृसत्ताले नारी शरीरमाथि गरेको शोषण र अत्याचारको निसानी पाइन्छ। यस कथामा पतिद्वारा दिइएको परिचयको प्रतिरोध गर्ने निसानी नै उसको रोगी शरीर हो।

‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा ‘म’ पात्रले आफूलाई गुलाफका रूपमा हेरेकी छ। ऊ सोच्छे : “गुलाफ फुलिसकेछ। कति राम्रो दुईओटा मात्रै फुलेछ। कहिलेदेखि पर्खेकी मैले यो पहेंलो गुलाफलाई, अब अरू त फुलेकै छैनन्। यी नफक्रेका कोपिलालाई कति आनन्द छ अहिले- एउटा प्रगाढ निद्रा, अनन्त शान्ति। यी फक्रेका फूल कठै !” (पृ. ८)। यसमा आएको गुलाफको सिङ्गो बोट ‘म’ पात्रको शरीरको प्रतीक हो भने यसमा लागेका कोपिला

अविवाहित शरीर र फूलचाहिँ विवाहित अवस्थाको शरीरको प्रतीक हो। फक्रेको फूललाई ‘कठै !’ भनेर सहानुभूतिवाचक सम्बोधन गर्नु र कोपिलालाई प्रगाढ निद्रा र अनन्त शान्तिमा आनन्दित भएको ठान्नुले आफ्नो रोगी शरीरलाई चाहिँ फक्रेको फूल मानेको देखिन्छ। ‘म’ पात्रको ध्यान गुलाफमा लागेका भुसिलिकरालाई फाल्न र गुलाफको स्याहारमा केन्द्रित भएकोबाट बाहिर देख्दा आफ्नो शरीरप्रति लापरबाही भएजस्तो देखिए पनि र मर्न खोजेजस्तो देखिए पनि आन्तरिक रूपमा ऊ आफ्नो अस्तित्वप्रति अत्यन्त सचेत देखिन्छे। उसले गरेको मृत्युको कामना पनि साङ्केतिक रूपमा पितृसत्ताले दिएको परिचयबाट असन्तुष्टि, अस्वीकृति र मुक्तिमार्गको खोजी नै हो।

प्रभुत्वअन्तर्गत गरिने नारीशरीरको उपभोगको आलोचना

नारीको शरीरलाई आफ्नो प्रभुत्वमा राखी भोग्य वस्तुका रूपमा पुरुषले गर्ने व्यवहार पितृसत्तात्मक समाजमा व्याप्त छ। विवाहअघि यस्तो प्रभुत्व पिता वा दाजुभाइबाट प्रकट हुन्छ भने विवाहपछिको प्रभुत्व पतिले देखाउँछ। यससम्बन्धी वैचारिकताका आधारलाई पुष्टि गर्दै समालोचक कुमारी लामा भन्छिन् :

विवाहपश्चात् अधिकांश महिलाहरू लोग्ने या परिवारको चाहनानुसार आफूलाई पूरै बदल्न बाध्य हुन्छन्। उनीहरूले लाउने, खानेदेखि, बोली व्यवहारसम्म परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसो गराउनमा सामन्तवादी पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिले ठुलो खेल खेल्छ। यस खाले पुरुष हैकम एकदमै डरलाग्दो पुरुषवादी सोचको उपज हो, जसले महिलालाई भोग्या वस्तुबाहेक केही देख्दैन। (पृ. ९५-९६)

‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा ‘म’ पात्रलाई प्याजी रङ मन पर्छ, उसका सबै लुगाका रङ प्याजी रङका छन् र त्यहीं निहँमा उसको पतिले फूल र रङमा ‘म’ पात्रको वस्तुकरण गरेको छ भन्ने कुरा उसले दुबोको चौरभरि

प्याजी रडकै जर्मोरा फूलहरू लगाइदिएबाट र जिस्क्याएर भनेको भनाइ “तिमीलाई त प्याजी रडको टबभित्रै पो सधैं डुबाइराखूँ कि !” (पृ. ४) बाट प्रस्ट हुन्छ । पत्नीलाई टबभित्र डुबाएर राख्ने राख्ने उसको मनसाय आफ्नो प्रभुत्वमा राखेर शरीरलाई उपभोग गरिरहने लालसा हो । त्यो मायाको नाममा पतिले गर्ने शोषण हो, जसको बोध ‘म’ पात्रलाई भइसकेको छ । ऊ सोच्छे : “उहाँ अहिले आउनुहुन्छ, ठट्टैठट्टामा एकलै डल्लो पारी मलाई बेसरी निचोरेर जानुहुन्छ । रगत भन्नु चुहिन्छ” (पृ. १०) । यसरी पतिद्वारा ‘म’ पात्रको शरीर उपभोग गरिने क्रम घरमा मात्र होइन, अस्पतालमा पनि चलिरहेको छ । अनारको रस खुवाएर त्यसको सट्टामा पतिले गरेको चरम भोगवादी व्यवहारको वर्णन गर्दै ‘म’ पात्र भन्छे : “मुखमा लागेको अनारको च्यापच्याप भोल मैले राम्ररी पुछ्छु पनि पाइँनँ, एक्कासि गोहीका तिखा दाढाले मेरा ओठलाई कन्याम्म चपाए । म रन्थिनिँ, ओठबाट कति रगत र किराहरू निस्के, मैले थाहा पाइँनँ । म बेहोस भइछु” (पृ. ५) । यसबाट ‘म’ पात्रको पतिमा रहेको नारीशरीरप्रतिको अति लुब्धता प्रकट भएको छ । त्यसैले ऊ पतिलाई भुसिल्लिकरा र आफूलाई पहेंलिएको रोगी गुलाफका रूपमा सादृश्य गर्दै भन्छे : “मजस्तै रोगी छ यो गुलाफको बोट । त्यसैले यसको माया लाग्छ, म यसको पातमा एउटा पनि भुसिल्लिकरा बस्न दिन्नँ” (पृ. ६), र ऊ त्यो निर्दयी पतिको प्रतीक भुसिल्लिकराको मृत्युको कामना पनि गर्छे : “भुसिल्लिकरो गुलाफको पातमा कत्रो लाभे भइसकेछ ! मरोस् यो पनि डढेर” (पृ. ११) । मानसिक रूपमा रहे पनि पतिको मृत्युको यो कामना ‘म’ पात्रले पुरुषसत्ताप्रति देखाएको सशक्त वैचारिक प्रतिरोध हो ।

प्रस्तुत कथाको अन्त्यतिर ‘म’ पात्रमा आफ्नो शरीरमाथि पतिको प्रभुत्वप्रति प्रतिशोधको तीव्र भाव जागृत भएको छ । ऊ पतिलाई पनि आफूजस्तै रोगी बनाउने कल्पना यसरी गर्छे :

म पनि बिरालो हुन्छु, खस्रो काँडा उम्रेका जिब्राले चाट्छु उहाँको कमलो आडभरि । उहाँको गुलाफी

आडबाट एक-एक चोक्टा मासु भिक्छु र मेरो फोक्सोका जम्मै किरा त्यसमा भरिदिन्छु । मलाई माया गर्ने त्यो गुलाफी आड पनि मेरो आडजस्तै कल्ला परेको सारो फोसिल हुनुपर्छ... ती ओठलाई मुखभरि च्यापेर तनतन पिइदिन्छु । त्यसभित्रको आलो रगतमा मेरो कुहिएको रगत जति सप्लै खन्याइदिन्छु । उहाँको मायाको प्रतिदान मेरो पनि त्यस्तै माया ।... उहाँलाई पनि यहीं यस्तै सेतो पलडमा बाँधेर राख्न पाए कस्तो हुन्थ्यो ! (पृ. ११)

यसरी पतिसँगको व्यवहारलाई जस्तालाई तस्तै उत्तर दिने परिकल्पना गर्नु ‘म’ पात्रको पुरुषको शरीरभोगप्रतिको कडा प्रतिरोध हो । गम्भीर बिरामी भएर अस्पतालमा सुतेको बेलासमेत पत्नीको शरीरमा जथाभावी आक्रमण गर्ने उसको पतिको हिंसा कति क्रूर र घृणाजनक छ भन्ने कुरा डाक्टरले सुई लगाउँदाको वर्णनबाट थाहा पाइन्छ । ऊ भन्छे : “त्यसैले निर्धक्कसँग फिलो खोलिदिँ । डाक्टरले हातमा सिरिन्ज लिएर मेरो फिलालाई हेरी मात्र रह्यो । त्यहाँ चिमोटेका र बोक्सीले चुसेजस्ता निकै निला-निला डामहरू रहेछन्” (पृ. ९) । त्यसैले ‘म’ पात्र आफूलाई सानुचाकी आमा चम्पासँग तुलना गर्छे : “चम्पा यसकी आमा, काली भए पनि राताराता गाला भएकी । ऊ यहाँ कुचो लाउने काम गर्छे, रोगीका कोठा-कोठा डुलेर फोहोर बेड-प्यानहरू उठाउँछे । उसको आफ्नै जिन्दगी छ” (पृ. ८-९) । यसबाट गरिब भए पनि चम्पाको जीवनको स्वतन्त्रताप्रति ‘म’ पात्रमा आस्था प्रकट भएको छ । प्रेमा शाह आफ्नो वास्तविक जीवनमा पनि धनी प्रेमी पुरुषको धोकाका कारण दुईपटक नै दोस्री पत्नीकी रूपमा भित्रिनुपरेको थियो । त्यसो भए पनि जीवनमा सम्भौताभन्दा आत्मिक सन्तुष्टि र स्वतन्त्रतालाई महत्त्व दिएर सम्पन्न पारिवारिक स्थितिको परित्याग गरी उनी कठोर श्रम गर्दै विपन्नतामै बाँचेकी थिइन् (घिमिरे, २०७०, पृ. १५) । अतः ‘पहेंलो गुलाफ’ कथाले समाख्याता ‘म’ पात्रको मात्र नभएर नारीलाई पुरुषको उपभोग्य वस्तु बनाउने प्रवृत्तिप्रति कथाकारकै प्रतिरोधी विचारको प्रतिनिधित्व पनि गरेको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा प्रेमा शाहको ‘पहेंलो गुलाफ’ कथामा अभिव्यक्त नारीको शरीरमाथिको राजनीतिका मुद्दाहरूलाई नारीप्रतिको सोच, वर्चस्व, प्रतिरोधसँग जोडेर विश्लेषण गर्दै पितृसत्ता र पुँजीवादले नारीको जीवनलाई अस्तित्वहीन बनाउनका निम्ति खेलेका भूमिकाहरूको मूल्याङ्कन भएको छ । यसमा पुरुषको यौनसम्बन्धको चाहनालाई क्षणिक स्वखलन, आक्रामक र शारीरिक क्षुधातृप्तिका रूपमा तथा नारीको यौनसम्बन्धको चाहनालाई प्रेम, स्नेह र समान आदरमा केन्द्रित रहने देखाएर यस कथामा नारी र पुरुषको यौनचाहनाका बिच रहने भिन्नतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजले नारी शरीरको पहिचान कोमल कमजोर, निष्क्रिय र वस्तुका रूपमा गर्ने प्रवृत्ति यस कथामा ‘म’ पात्रको चिन्तनमार्फत् अस्वीकार र प्रतिरोध गरी मानवीय नारी अस्तित्वको स्थापना भएको छ । नारीको शरीरलाई पुरुषकै प्रभुत्वमा राखी उपभोग्य वस्तु बनाउने विचारधारालाई पनि यस कथाले आलोचना गरेको छ । नारीको शरीरमाथि पितृसत्ताको वर्चस्वलाई एउटी रोगी नारीको दैनिन्दिनी अनुभूतिका आधारमा पहिल्याउनु र भुसिल्करा तथा गुलाफको प्रतीकमार्फत त्यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले उद्घाटन गर्न सक्नु यस कथाका विशिष्टता हुन् । यस प्रकार ‘पहेंलो गुलाफ’ कथा नारीपुरुषबिचको यौनचाहनाको भिन्नता, पितृसत्ताको प्रभुत्व र त्यसबाट सिर्जित परिचयको आलोचना र प्रतिरोधजस्ता शरीर राजनीतिका प्रमुख आयामहरूको प्रस्तुतिमा सफल देखिए पनि यसमा प्रकटित पितृसत्ताप्रतिको प्रतिरोध परिकल्पनात्मक चिन्तनका रूपमा मात्र रहेको छ । यसले के स्पष्ट पार्छ भने नारीहरू आफ्नो शरीरलाई पितृसत्ताले दिएको परिचय र त्यसले सिर्जना गरेको वर्चस्वका विरुद्ध मानसिक रूपले विचारधारात्मक सङ्घर्ष त गरिरहेका छन्, तर आफ्नो शरीरलाई आफ्नै रूपमा लिई शारीरिक रूपले त्यसको सशक्त प्रतिरोध गर्न भने सकिरहेका छैनन् । यसरी शरीर र मानसिकताको पद्धतिमा असन्तुलन रहेका कारण नारीहरू समाजमा पृथक् अस्तित्व प्राप्तमा

असफल हुन पुग्दा रोगी बन्नुपर्ने परिस्थितिमा पनि पुगेका छन् भने शरीर राजनीतिको पीडादायी सन्दर्भलाई ‘पहेंलो गुलाफ’ कथाले कलात्मक रूपमा अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- इरिगेरी, लुसी / Irigaray, Luce (1989). *Female Desire. The Body, Classic and Contemporary Reading*. Don Welton (Ed.) (pp. 353-369). Oxford : Blackwell Publishers.
- उप्रेती, सञ्जीव. (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स ।
- कोन्बी, कटी, मेडिना, नाडिया र स्टान्बरी, सराह / Conboy, Katie, Medina, Nadia and Stanbury, Sarah (Eds.). (1997). *Writing on the Body : Female Embodiment and Feminist Theory*. New York : Columbia University Press.
- घिमिरे, लक्ष्मी (२०७०). *प्रेमा शाहको जीवनी र व्यक्तित्व*. काठमाडौं : नई प्रकाशन ।
- फुको, मिसेल / Michel, Foucault (1989). *The Foucault Reader*. Paul Rabinow (Ed.). New York : Pantheon Books.
- बट्लर, जुडिथ / Butler, Judith (1993). *Bodies that Matter : On the Discursive Limits of "sex"*. New York : Routledge.
- बोर्डो, सुसन / Bordo, Susan (1993). *Unbearable Weight, Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley : University of California Press.
- बोर्डो, सुसन / Bordo, Susan (1999). *Feminism, Foucault and the Politics of the Body. Feminist Theory and the Bodies : A Reader*. Janet Price and Margrit Shildrick (Eds.). (pp. 9246-9257). New York : Routledge.

- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- लामा, कुमारी (२०७६). समकालीन नेपाली कथामा शरीर राजनीति. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथा विमर्श*. ज्ञानु अधिकारी, (सम्पा.). (पृ. ७३-१०१). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- लिङ्गिस, अल्फोन्सो/Lingis, Alphonso (1999). The Subjectification of the Body. *The Body, Classic and Contemporary Reading*. Don Welton (Ed.). (pp 286-305). Oxford : Blackwell Publishers.
- वुल्फ, जेनेट/Wolff, Janet (1990). *Feminine Sentences : Essays on Women and Culture*. Berkeley : University of California Press.
- शाह, प्रेमा (२०६७). *पहेँलो गुलाफ*. (पहिलो संयुक्त संस्करण). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७०). *नेपाली कथा र कथाकार*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।